

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ЕТНОГРАФІЧНЕ ДІЛО КОСТОМАРОВА

Етнографія, досліджування народного життя і творчості, особливо народної пісні, відіграло величезну ролу в слов'янським відродженні, в формуванні слов'янських національностей, в наростанні їх національної свідомості, в їх ідеології — не тільки національній, але й соціальної і політичній.

У декотрих — властиво тільки у поляків — гасло народності не вийшло поза круг чисто літературних впливів. Але для полудневих слов'ян — сербів, болгарів, словен, для нас, українців, для білорусів — сі етнографічні інтереси, сі народницькі гасла стали підвалиною національного життя. На етнографічній базі воно сформувалось і виросло. Етнографія була тут многоважним імпульсом національного, соціального і політичного життя.

Наявність народної творчості давала право на існування національне й політичне. За впливовими “Ідеями” Гердера* народна пісня вводила її носіїв рівноправним членом в республіку народів. Парафразуючи звісну тезу Декарта, люде тих поколінь могли сказати про себе як нарід: Ми співаємо, значить ми існуємо, *canimus ergo sumus**, — наскільки ми володіємо живим словом і живою піснею, ми маємо незаперечне право на існування, на місце на землі між культурними народами.

Особливо поскільки мова йшла про народи слов'янські, за модною гегеліанською схемою покликані передусім проявляти себе в сфері слова. Який же вияв більш доказовий і незаперечний міг бути з сього погляду понад народну пісню!¹

Але даючи права, вона накладала й обов'язки. Нарід, уздіблений природою до співання, не може нидіти і коритись, як худоба. Він не може зіставатися парією на своїй землі. Та наука, що відкриває і усвідомлює словеснотворчі здібності народу, обов'язує його провідні верстви — свідомі сих високолюдських прикмет свого народу, будити свої маси до боротьби за визволення, на бій за людське існування на своїй землі.

В світлі етнографічних студій формувалися програми національного визволення, піднесення селянських мас, заведення народної мови до літератури, — програми демократичного ладу, соціальної перебудови і політичної революції. На етнографії виростали політичні і революційні імпульси. Вона давала їм гасла, традицію, героїчні фігури, до котрих треба було від-

¹ Покоління жили сими ідеями. Ще в 1880–1890-х рр. люде, виховані на костомаровських писаннях, вірили, що поневолення українського народу пояснюється тим, що культурний світ ще не усвідомлений як слід про творчі здібності українських мас. З глибокою вірою і переконанням про народну пісню як легітимізацію національних прав зверталися до мене, за моїх студентських і післястудентських часів, патріотично настроєні товариші з захоотою до написання інформативних статей про багатство української народної поезії — що от у “Трудах” Чубинського* міститься стільки й стільки тисяч українських народних пісень. Вони були певні, що коли такі статті провести в заграничні видання, се одкріє очі культурному світові і радикально вплине на поправу української національної ситуації.

кликатися, щоб зробити їх своїми попередниками в визвольних і революційних змаганнях!

Зокрема і в особливій мірі се треба сказати про наше українське відродження.

Розвій етнографічних інтересів припадає якраз на часи найглибшого упадку українського національного життя — часи найтяжшого соціального, економічного і політичного поневолення українських мас і визиску їх чужими феодалними і буржуазними верствами, чужоземним капіталом і чужорідною державністю. З становища вищезазначених історіографічних критеріїв, що в активності народної творчості добачали міру культурних і політичних можливостей даної національності, багатство народної поезії, котрим українська народність визначалася перед іншими слов'янськими і неслов'янськими народностями, — особливо різко контрастувала з мізерним становищем української національності. Багатства народної скарбниці, що відкривалися дослідниками народного життя, — спеціально високі естетичні прикмети, різнородність і багатство народної пісенності — ставали свідцтвами величезної історичної несправедливості, заданої народові, призначеному до великих діл, для високих історичних завдань — як свідчили сі високі прикмети українського слова і словесності, заховані українським народом. Вони покликали всіх, хто мав одверті очі і уха для того, щоб пересвідчитися в високих прикметах українського народного життя, до активної праці над відродженням українського національного життя, над вирівнюванням історичної кривди, завданої українському народові. Ті, що збирали документи високої кваліфікації українського народу, мусили себе чути покликаними і зобов'язаними дати вказівки щодо способів направи його культурного, соціального і політичного занепаду, виробити програму піднесення і визволення. Так і зрозумів свій обов'язок гурток дослідників народного життя, цінителів народного слова і творчості, зібраний в Києві в 1840-х роках з дослідників, цінителів і культиваторів народного слова; вони ставали політичними діячами, революціонерами-бойовиками за долю сього народу.

Так от історія слов'янської етнографії взагалі, і спеціально української, являється не чисто літературною дисципліною, не історією народознавства, а одною з основних частин соціальної і політичної історії, історії національної й соціальної самосвідомості і визвольної боротьби. Незалежно від того, чи ті етнографічні твори, які відіграли величезну роль в історії сеї етнографічної свідомості, мають чи не мають інтерес для сучасного читача, чи значно чи зовсім перестаріли науково і являються тільки пройденими етапами в історії науки, вони заховують величезне і невмируще значіння для історика сеї соціальної і національної динаміки як її історичні щаблі, а навіть епохи. До них раз у раз треба звертатися, шукаючи вияснення різних моментів в історії сеї динаміки.

До таких творів належать етнографічні писання Костомарова. Вони в його науковій творчості мали характер епізодичний. Він уважав себе тільки

істориком. Етнографічні матеріали і етнографічні досліді в його очах були підсобним засобом для пізнання історії народу. Він — видима річ — не високо цинив свої етнографічні писання і дуже мало з них включив до своїх “Історичних монографій”*, передруковуючи в них тільки те, що здавалось йому важнішим і тривкішим в своїй науковій вартості. Методично вони дійсно стояли не високо, і з сього погляду були скоро заступлені ґрунтовнішими працями; відчував, очевидно, се сам автор, брався до нових оброблень — і, мабуть, так само не був ними незадоволений. Дійсно, його пізніші перерібки старих тем ще виразніш відставали від сучасного стану етнографічного досліді і не робили вже такого вражіння, не здобували впливу.

Старі, первісні редакції, що мали для свого часу велике принципіальне — просто-таки провідне значіння, з сього погляду лишаються далеко інтереснішими для дослідника. Не так дослідника порушених в них питань, розуміється, як дослідника етнографічних імпульсів, етнографічних інтересів, в зв’язку з сучасними громадськими течіями. Але, кінець кінцем, супроти того значіння, яке мало в розвою наукових інтересів і громадського політичного руху етнографічне діло Костомарова¹, пильно потребує обліку, приступного видання і можливого освітлення все, в чім воно виявляється. Се одна з дуже важних сторінок нашої історії, в повнім значінні слова.

Вона пильно і невідкладно добивається свого висвітлення, і першим кроком до того мусить бути здійснення приступності сього матеріалу. Власне, сю мету і має нинішнє видання: зробити приступним широким кругам читачів все те з етнографічних писань Костомарова, що стало рідким і неприступним, не ввійшовши до його “Монографій”, а тимчасом може щось дати для висвітлення тих етнографічних концепцій його, що відіграли таку велику ролю в революційній історії етнографії.

В своїх автобіографічних записках Костомаров представляє так, що до народознавства підійшов він від історії. Слухаючи по закінченні університетського курсу (в 1837 р.) виклади всесвітньої історії популярного тоді в Харкові професора Луніна і з запалом розчитуючися в історичній літературі, він став перед питанням: “Чому се в усіх історіях розправляють про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але так наче легковажать життя народної маси? Бідний селянин, хлібороб наче не існує для історії. Чому історія не говорить нам нічого про його побут, духове життя, його почуття, вияви його радощів й жалів? Скоро я прийшов до переконання, що історію треба студювати не тільки в мертвих літописях і мемуарах, а і в живім народі. Не може того бути, аби століття минулого життя не відбилися в житті і споминах потомків; треба тільки пошукати — певно, знайдеться багато, досі переочуваного наукою. Але з чого почати?”

¹ Я вживаю тут слово “діло” в розумінні суми всього зробленого на данім полі, як уживають французи слово *oeuvre*.

Розуміється, від вивчення свого руського народу; а що я жив тоді на Україні (“Малоросії”) — то почати від його української галузі. З сею гадкою я й звернувся до читання народних матеріалів. Вперше добув я українські пісні, видані в 1827 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова* і взявся до їх читання. Мене вразили і захопили незрівнянні чари української народної поезії; я не підозрівав, аби така краса, така глибина і щирість почуття існували в творах народу такого мені близького — а я, як побачив, нічого про нього не знав”¹.

Перестудіювавши всі тодішні збірники, перейшов К[остомаров] до самостійного збирання фольклорного матеріалу з народних уст, до вивчення тодішньої белетристики і до власних поетичних вправ². Завагався на якийсь час між історичною й історично-літературною кар’єрою: магістерським іспитом з “русской словесности” чи з “русской истории”? Але кінець кінцем рішив триматися історичної дороги, і тільки після того як його перша наукова дисертація про церковну унію* — написана в аспекті впливу цього факту на розбудження народної активності — була сконфіскована і знищена³, він, діставши дозвіл подати намість знищеної нову дисертацію, взяв для неї тему фольклорну. Очевидно, мав те переконання, що пануючи над матеріалом фольклорним, головню українським, а почасти й російським, і не заглиблюючись в літературу загальних питань, він за кілька місяців упоратеться з сею темою. Дійсно, дисертація поспіла дуже скоро.

На жаль, Костомаров не лишив у своїх записках майже ніяких відомостей про свою роботу над нею. Він завважає тільки: “Ся тема вже давно була близька моему серцю; вже кілька літ я записував народні пісні, і у мене їх назбиралося досить багато. Тепер я й задумав виложити мою улюблену гадку про вивчання історії на підставі народних пам’яток, знайомості з народом, його переказами, звичаями, способами вислову своїх гадок і почувань” ([с.] 164). З приміток до дисертації довідуємось, що К[остомаров] в тім часі рахував на 500 нумерів власну збірку пісень, а крім того одержав від Срезневського привезену ним з закордонної подорожі невелику, але дуже цінну збірку галицьких пісень Бірецького*. Правдоподібно і з літературою питання Костомаров знайомився під проводом того ж Срезневського. Він загально згадує, що почавши з р. 1837–1838 “довший час був під сильним його впливом” ([с.] 149), і сю звістку в повній мірі треба прикласти до праці Костомарова над його новою дисертацією. Безсумнівно, за

¹ Вид. “Задруги”, с. 148.

² “За короткий час я перечитав все українське, що було надруковане, але сього мені було мало, я хотів зазнайомитися з самим народом — не з книг, а з безпосереднього обертання серед нього. Для сього я почав робити екскурсії з Харкова до сусідніх сіл, по коршмах, що в тих часах були справжніми народними клубами: слухав мову і розмови, записував слова і вирази, мішався до балачок, розпитував про народний побут, записував оповідання, казав співати пісні. Не жалувал на се грошей: коли не давав просто до рук, то годував і частував сих своїх компаніонів” ([с.] 150).

³ Див. мою передмову до попереднього тому: “Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова”*.

поміччю Срезневського зазнайомився він з слов'янськими фольклорними збірками, вичисленими в її передмові — Караджича, Коляра, Войціцького. Від нього мав галицькі видання: “Русалку Дністрову”, “Руское Весіле”, збірки Залеського і Паулі*. В значній мірі, коли не виключно, йому ж завдячав він відомості про західноєвропейські праці, присвячені фольклорові і старій, середньовічній поезії.

Але студії його в сім напрямі, мабуть, не були ні глибокі, ні пильні; очевидно так, як і Срезневський в своїй рецензії його дисертації*, К[остомаров] стояв на становищі, що тут не Європа слов'янству, а слов'янство Європі має сказати своє важке слово, і спеціально українська народна поезія має бути одкровенням для культурного світу. Тільки тим можна пояснити, що епохальні праці Грімма тут згадано тільки побіжно* між іншою літературою — можливо, теж звісною Костомарову тільки з других рук. І лише ім'я Гердера світить тут як провідна зоря — як великий звіститель ваги і рішучого значіння народної творчості¹. В наведених вище мотивах заінтересування нею — описаних Костомаровим сорок літ пізніше — ми ще відчуваємо не пережиті вражіння від сього благовістя народництва², і впливи його

¹ “Перед усіма народами німці можуть похвалитися своїм безсмертним Гердером, що задав рішучого удару давнішим поглядам і на непохитній підставі поставив прапор народності” (с. 5 сеї книги)*. Порівняти відзвиг московського історика “русской словесности” Шевирева, писані кілька літ перед тим — саме коли Костомаров брався до студювання народного життя: “На честь Германії треба сказати, що тільки в ній, многосторонній і об'єктивній, своєю гадкою звернений до всіх народів країни, могло виховатися се всевітнє, вселюдське, всеохоплююче почуття, що дає себе чути в першій гуманістичній Германії і Європі — Гердері. Сучасні німецькі критики говорять про нього, що він дивився на людство як на величезну арфу великого майстра: кожен нарід здавався йому настроєною струною сеї велетенської арфи, і Гердер обіймав космічну гармонію її різнородних тонів” (“Московский наблюдатель”, 1837, [кн.] X, с. 133). Гердерові “Ідеї” були видані в російськй перекладі в 1829 р. під заголовком: “Мысли, относящиеся к философии истории человечества”.

² Порівняти з словами Костомарова (вище, с. XI)* слова Гердера з його статті про середньовічну поезію, включеної потім до його збірки писань: “Історик-прагматик і подорожник описує, малює, представляє* — але завсіди як сам бачить, з власної голови: будучи однобічно освіченим він фальшує, навіть коли менш усього хотів би фальшувати. Одинокий спосіб против сього легкий і ясний. Всі нецивілізовані народи співають і діють — те, що вони діють, те й оспівують. Їх пісні становлять їхній народний архів, скарбницю їх знання і релігії, їх теогонії й космогонії, діла їх батьків, події їх історії, відбиття їх серця, образ їх домашнього життя в radoщах і в смутку, при весільному ложі і могилі. Природа дала їм потіху за ріжні прикrostі, що їх пригнітають, взаміну ріжних так званих благ, котрими ми тішимось: свободу, танки, спів. В тім вони малюють себе і виступають такими. Нарід войовничий оспівує героїчні події. Нарід ніжний — кохання. Дотепний нарід складає загадки, нарід з живою уявою — алегорії, порівняння, живі образи. Нарід пристрасний малює тільки пристрасті, як такий, що живе в обставинах грізних, видумує страшних богів. Збірка таких пісень з уст кожного народу про головніші моменти і події його життя, на його власній мові, добре відчута, розтолкована, з додатком музики, навіть невелика — як би оживила ті розділи, до яких з найбільшою цікавістю звертається дослідник людського життя в описах подорожів: про поняття і звичаї народу, його знання, мову, гри і танки, музику і мітологію. Про се все ми дістали б звідки краще поняття, ніж з паплян подорожника або з перекладу на народну мову “Отче наш”. Як історія натуральна описує рослини і звірят, так описували б себе народи самі. Про все можна було б дістати тут ясне поняття, і з подібностей і ріжниць пісень, в мові, змісті, тонах, а особливо з ідей космогонії й історії їх батьків як багато і певно можна було б судити про походження, розвії і мешкання народів!

ясно відчувуються в вступних фразах його дисертації, що проголошували велике значіння народного слова і спеціально народної поезії як джерела пізнання народного життя, “народної душі”, як тоді говорилося — великого наукового засобу і могутнього рухового чинника громадського життя:

“Представити подію так, як вона сталася, не легко. Історик повинен збагнути, в чім її характеристичність. Він мусить вистудіювати те, що в людським кругу відрізняє індивіди — місце і час, нарід і добу. Звичайно звертаються до так званих історичних джерел, себто творів людей, що писали про сі події. Але розгорнувши сі оповідання про минулі віки, історик бачить недорічності, суперечності, стороничість, явну неправду”¹.

“Сі дефекти історичних матеріалів примушують історика шукати інших джерел — які б зробили для нього живішим і зрозумілим те, що лишається темним.

Кожний нарід має в собі щось характеристичне, що більше або менше відбивається на кожній людині, яка до того народу належить. Се народний характер, що дає змогу розглядати всю масу (народну) як одну особу. Кожна індивідуальність має свій характер, що пізнається в її вчинках і манерах, а найкраще тоді, коли вона виявляє себе ненавмисно — коли не силкується бути поміченою, дослідженою, пізною. Хто хоче пізнати людину, повинен спостерігати її в тих ментах, коли вона щось робить не думаючи, що за нею наглядають: інакше вона силкується показати себе такою, як би їй хотілось. Для пізнання народного характеру треба поступати також як із людиною, яку хочуть пізнати: шукати джерел, в яких нарід виявляє себе не-свідомо. До таких джерел належить література. Гадка, що всяка література се вияв суспільності, цілком справедлива. Коли в літературі нема творів оригінальних, самі наслідування, саме чуже, — се значить, що суспільність, яка виявляє себе в сій літературі, не любить

Тим часом у самій Європі цілий ряд народів не використано й не описано таким чином. Єсти і литовці, венди і слов'яни, поляки і русини, фрізи і пруси — їх пісні не зібрані так, як пісні ісландців, данів і шведів, не кажучи вже про англійців, герзів, британів, а навіть і народи полудневі! Тим часом серед них єсть немало людей, що мають обов'язок вивчати мову, побут, погляди, забобони і звичаї своєї нації. Тим способом вони б дали до рук інших націй найживішу граматику, найкращий словник і натуральну історію свого народу. Тільки повинні були б дати все оригінальною мовою, з достатніми поясненнями, без лайки і глузування, але й без прикрас та ублагодження по можності — з мелодіями пісень і всім, що належить до народного життя. Коли б вони самі того не могли використати, могли б використати інші” (“Aehnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst”, 1777 — включено до I тому писань; я мав під рукою видання 1815 року).

¹ С. 6 нинішньої збірки; я подаю виклад автора в скороченім і свобіднім перекладі, бажаючи зробити гадки автора можливо приступними. Оригінальний текст автора читач має під рукою, але російський стиль Костомарова, особливо тих часів, не визначається позитивними прикметами. Далі я цитую його статті, уміщені в нинішній збірці, просто нумерами сторінок, без усякого пояснення.

своєї народності, живе чужим. Але яка б література не була слаба, удана, суха, хоч як би мало виявляла вона народний характер — все се буде виразом тільки певної верстви народу, може, цілком малої її частини. Всі ж інші частини народу мають власну літературу, нефальшовану, щиру. Поезія се функція людини; без неї вона не буде дихати. В моменти поетичного настрою вона підіймається над життєвою буденщиною, виявляє себе без застережень.

Правдива поезія не терпить брехні і лицемірства. Хвилі ж поезії — се хвилі творчості. Переживаючи їх, нарід лишає їх пам'ятки. Він співає. Його пісні — витвори його почуття — не брешуть; вони родяться й складаються тоді, як нарід не носить маски. Він сам свідом сього: *Die Sache lebt im Gesang**, — каже німець; песня — быть, — скаже росіянин” (с. 7).

“Дійсно, народна пісня має першинство перед всякими творами: вона віддає почуття не надумані, рухи душі не удані, поняття не запозичені. Нарід виступає в ній такий як єсть: пісня — правда (истина). Друга вартість народної пісні — її загальність. Ніхто не скаже, коли і хто зложив ту чи іншу пісню, її вилила вся маса. Хто її співає, вважає за власний твір. Ніде нарід не виступає такою єдиною особою, як у сих відгуках своєї душі, отже ніде не виявляє так свого характеру, як у пісні.

З погляду своєї ваги для історика, пісні можуть розглядатись:

1. Як літописи подій, джерела зовнішньої історії, з котрих історик пізнаватиме і пояснитиме події; але тут вартість пісень невелика, поперше тому, що сюди належать тільки т. зв. історичні пісні; по-друге — тому що квітки фантазії тут часто закривають дійсність.

2. Як образи побуту, джерела внутрішньої історії, з котрих історик може мати поняття про громадський устрій, родинне життя, звичаї, вдачу і т. д., — з сього погляду пісні мають більшу вартість, але виявляють і великі хиби, бо ті риси, яких шукатиме історик, виступають часто неясно, уривково, вимагають доповнень і критики.

3. З погляду філологічного — вони дорогоцінні, але головно для історії мови, а не історії народу взагалі.

4. Як пам'ятки народного світогляду: його поглядів на себе і на своє окруження — тут їх найбільша і безсумнівна вартість. Тут не треба навіть ніякої критики — аби тільки пісня була народного походження. Життя в усіх своїх проявах витікає з внутрішнього світогляду людини¹. В тім полягає те, що ми звемо характером: спеціальний погляд на речі; його має як кожда окрема людина, так і цілий нарід.

Вважаючи сю сторону народної пісні для історика найважливішою, ми з сього становища розглядатимемо й пісні руського народу: як нарід представив у своїх творах своє власне життя. Ми поділимо

¹ Крайне ідеалістичний погляд — майже загальний в тих часах.

її на три частини: життя духове, історичне і громадське. Перше — се погляди народу на відносини людини до вищого єства і до природи. Друге — погляд народу на минуле своє політичне життя: тут матимемо народну історію. Третє — погляд народу на життя минуле і сучасні *in status quo*: в однім моменті її існування; се образ життя, внутрішня історія, усно переказана самим народом.

При тім з огляду, що руська народність завсіди поділялася на дві половини — всупереч поглядам деяких етнографів: на южноруську і північну, або як їх звичайно звуть: малоруську і великоруську, то в своїм огляді народної руської поезії ми будемо брати під увагу творчість і одної і другої народності” ([с.] 8).

Сі кілька сторін передмови було найважливіше в цілій книжці. Вони надали невмируще значіння сій нашвидку написаній дисертації, в котрій тільки деякі пісенні тексти — вперше тут видані, заховують своє значіння перводруків. Щодо самого викладу, то народний світогляд на доохресний світ, не рахуючи кількох побіжних і зовсім маловажних зауважень про релігійний світогляд, фактично представлений поетичною символікою рослин і птахів в народній пісні; символіка ся досить поверхова, позбавлена порівняно-історичного аналізу, але в свій час ідея такого поетичного світогляду народу робила вражіння. Се перша половина книги (с. 15—49).

В другій подано вибірку з історичних пісень текстів про різні історичні події — тут переважне місце займає апокрифічний матеріал “Запорозької старини” Срезневського*, ілюструючи зовнішню політичну історію в народній уяві (с. 49—63).

Далі йде поетична характеристика різних соціальних верств: козака, чумака, бурлака, селянина-хлібороба, пана, єврея, цигана; систематика не дуже влучна, і не можна сказати, щоб добре була переведена, так розділ про козацтво присвячений головно Морозенкові і Нечаєві як ідеальним типам козака; в розділ про селянина включено характеристику родинних відносин взагалі, лірику, еротичку і навіть народну гумористику. Через се ідея соціального життя в народній уяві дещо зблідла, розпорошилась і розгубилась.

Але і в сім вигляді вона зробила сильне вражіння, і в тій програмі відтворення української історії так, як її уявляв і змалював український нарід в своїй пісенності, що 20 літ пізніше була прийнята Київською громадою і лягла підвалиною її праці над “Історичними піснями українського народу”*, ми живо відчуваємо впливи провідних ідей, і навіть окремих гадок молодечої дисертації Костомарова. “Матимемо поетичну історію соціальних явищ в Полудневій Русі”, “поетичну репродукцію реальних образів дійсності сих віків, що змінюлися послідовно”, — зазначають видавці мету сього корпусу в офіційній передмові до нього. А неофіційно, в закордоннім виданні, пояснено було соціально-революційну вагу сього діла. — Народна

творчість, а спеціально — народні пісні дають ключ до соціально-політичного світогляду мас. “З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче битися з неволею на їхній землі”. Проби революційної пропаганди показали, що до зміни соціально-політичного ладу нема іншої дороги, як через свідомість і активність народних мас, а народні пісні на соціально-історичні теми — найкраща підойма народної свідомості і активності: вони зафіксували найглибші вражіння соціальних фактів і переживань народу, вони відкривають народну пам’ять, народну свідомість і дають незрівнянні агітаційні засоби для піднесення його свідомості і активності¹.

Сі пояснення 1870—1880-х рр. виявляють нам той громадський підклад, що залягав під збирацькими і видавничими етнографічними працями 1840-х рр., під програмними заявами такими, як наведена передмова Костомарова, і під тими вражіннями і відгомонами, що вони викликали в громадянстві. Може, вони ще тоді були непродумані до кінця, були тільки півсвідомі. Але в міркуваннях київських братчиків 1845—1846 рр. вони вже дійшли до останнього пункту — революційної народницької програми, що виходячи від дослідження народного життя через завдання піднесення народної освіти і добробуту простим кроком ішла до політичної пропаганди і революції.

Ми не повинні спускати з ока ні на мент сеї історичної перспективи в оцінці революційного значіння етнографії, і зокрема етнографічного діла Костомарова, що зістався навіки центральною фігурою в сім процесі усупільнення етнографічної роботи. Попри об’єктивну оцінку його етнографічних праць з становища методологічного, наукового, ми повинні мати на увазі, як сприймалися вони сучасниками суб’єктивно, як ними оцінювалися, який вплив на них мали. Рецензія на дисертацію Костомарова, написана його учителем в етнографії Срезневським, дає нам поняття, як дивився харківський гурток на його працю:

“Тепер у нас уже не рідкість почути слово про народну поезію, не дивниця — присвячувати її вивченню місяці і роки, писати про неї статті й книги”, — писав Срезневський. — Се крок наперед, тим цінніший, що ми його зробили не на повіді наших західних учителів, а самі собою — ведені своєю власною свідомою волею. Не обходиться без того, щоб до слів знавців не прилучалися слова невігласів; зате серед знавців можемо вказати таких, яких в цілій Європі не багато. Доказом тому між іншим — і книга Костомарова, дорогоцінна не для самих тільки руських любителів народності, але для Грімів і Тальві стільки ж, як і для Сахарових та Снегирьових, Караджичів і Колларів. Погляди автора — новина у нас, — але ще більша новина для Заходу. У нас принаймні були деякі натяки на дещо таке, але там? По-

¹ Див. мою статтю “50 літ “Исторических песен малорусского народа””. — “Україна”, 1924, [кн.] 1, с. 98—99*.

гляньте на працю Тальві “Charakteristik der Volkslieder”^{*} — найкращу з усього, що досі було про се написано, і побачите різницю, принаймні стільки, скільки єсть різниці між тими, хто вивчає народність з книг, і тими, що віддає народові своє життя. Або між таким народом, що віддалився від свого народного, і тим, що не вважаючи на чужі впливи, зберігає свою народність як дорогоцінну спадщину предків. Костомаров не сказав у своїй книзі всього, що повинен був сказати, — багато лишив доробляти. Але і в тім вигляді, як ся книга вийшла, вона стає дорогоцінним дарунком для літератів і учених і займає визначне місце серед книг про народну поезію, які вийшли останнім часом”¹.

Харківляне, як бачимо, оцінювали працю Костомарова як нове слово [в] європейській науці, і навіть ширше — європейській культурі. На їх погляд, се був “дорогоцінний дарунок для літератів і учених”. Се мусимо пам’ятати. Якою б наївною і примітивною, на наш погляд, не була аналіза українського фольклорного матеріалу, подана Костомаровим², ми мусимо рахуватись з тим вражінням, яке вона робила на сучасників. Того самого року, коли писалась наведена рецензія Срезневського, почали виходити праці московського філолога Буслаєва^{*}, оперті на ґрунтовних студіях праць Грімів і їх школи; в порівнанні з ними етнографічна інтерпретація Костомарова мусила тямущим людям здаватися наївною, відсталою, з наукового погляду незадовільною. Але її викупали національні й революційні імпульси, і репутація Костомарова стояла високо, — принаймні щодо українських кругів се можемо сказати певно.

Тим пояснюється отсей факт, що молодий харківський громадянин Потебня, виходячи на наукову дорогу з початку 1850-х рр., за взірць і провідника бере собі етнографічне діло Костомарова і продовжує його — незвичайно поглиблюючи і спираючи на широкій порівняній слов’янській і індоєвропейській базі, котрої бракувало Костомарову. Його дисертація “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860)^{*} являється безпосереднім продовженням праці Костомарова, і сам Потебня се підчеркує. З другого боку — як я вже сказав, проблема відтворення соціально-історичного світогляду українського народу за пам’ятками його пісенності прийнято було за колективне, громадське завдання кийськими громадянами і здійснене в славних “Истор[ических] песнях”, що вважались одним з найбільш блискучих і капітальних досягнень українознавства.

Без сумніву велике значіння мало в тодішніх обставинах і таке рішуче розмежування української і великоруської стихії, дане Костомаровим в передмові і доволі чітко переведене в його праці.

¹ “Москвитянин”, 1844, ч. II, № 3.

² З науково-етнографічного погляду значно цінніша була його невеличка студія про весільні і купальні пісні, написана того ж року і включена до нинішньої збірки^{*}. Гадки про Купала, напр., можна сказати — вражають своїм блиском, коли порівняти з блідою інтерпретацією дисертації.

Але найбільш глибокою і принципіальною заслугою Костомарова було обґрунтування наукової ваги етнографії і спеціально — вивчення народної творчості. Властиво не так обґрунтування, як проголошення — бо обґрунтування було слабше, се признає і Срезневський в цитованій рецензії. Але проголошення вивчення народної творчості, і зокрема — народної поезії, серйозним науковим ділом було рішуче, імпозантне і в наслідках своїх важне незвичайно, просто-таки необчислиме. В часах, коли збирання пам'яток народної творчості трактувалось як несерйозне дилетантство, і Белінський з приводу самої дисертації Костомарова зневажливо відізвався, що народна поезія являється об'єктом балачок людей, які не в стані зайнятись чимсь соліднішим¹, — проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам'яток народної поезії — дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою. Етнографія в очах представників офіційної науки не тільки тоді, але й довго пізніш ще була несерйозним ділом. Тому провести її до наукового сонмища під полою такої високоповажної тоді науки, як історія — “учителька життя” (*historia magister vitae*), наставниця монархів і державних діячів, — було дуже важно, з огляду на соціально-революційне значіння народознавчого досліду. Як помічник і співробітник історика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою. А з тим і народницький підхід народознавства одержував певну санкцію.

Виступ Белінського против Костомарова в історичній перспективі являється конфліктом лібералізму з революційним народництвом. Прихильники великого критика старались оправдати його виступ тим, що тодішнє народництво входило в зв'язки з реакційними течіями; спеціально “Маяк”, де гастролювали українські письменники, і Костомаров умістив свою етнографічну студію 1843 року, самим неприємним способом поєднував національні українські симпатії з задушливою казьонщиною і обскурантизмом. Але звести антипатії великого російського критика до самого тільки сього моменту ледве чи можливо. Справа складніша і глибша. Се розходження західно-європейського “прогресу” і революційних шукань східнослов'янських.

Одержавши магістерську ступінь за свою етнографічну дисертацію, Костомаров вернувся до історичних студій. Постановив написати історію Хмельниччини, і щоб наблизитися до театру подій і архівних джерел, перенісся з Слобідщини до Правобічної України. Знайомився з тереном і побутом, і за проголошеною в дисертації рецептою громадив народнопоетичний матеріал до історії Хмельницького й Козаччини. Протягом одного року

¹ “В наше время если сочинитель не хочет или не умеет говорить о чем-нибудь дельном*, русская народная поэзия всегда представляет ему прекрасное средство выпутаться из беды. Что можно было сказать об этом предмете, уже было сказано. Но г[осподи]на Костомарова это не остановило, и он издал о народной русской поэзии целую книгу слов, из которых трудно было бы выжать какое-нибудь содержание”, “Отеч[ественные] записки”, 1844, кн. 4.

зібрав чималу збірку пісень — надруковану потім з поясненнями в саратівському збірнику; сю збірку включено до нинішньої збірки*, з огляду на тісний зв'язок сеї праці з етнографічними студіями сих років¹. Покликаний рік пізніше на катедру “русскої історії” Київського університету, К[остомаров] почав з досить широкого начерку передхристиянського світогляду слов'янських племен як вступу до історії Руси: в своїй автобіографії він розповів зміст пробної лекції своєї на тему, з чого треба починати “русску історію”, і свою відповідь: починати від слов'янського розселення. Очевидно, згідно з принципами, висловленими в дисертації, найкращий спосіб пізнати слов'янство часів розселення було дослідження його світогляду за поміччю історичних пам'яток і народної творчості. Слідом він обробив сю частину свого курсу до друку і випустив його в Києві під заголовком “Славянская мифология” кирилицею* — бажаючи тим надати можливо антикварний вигляд своїй праці. Після аналітичної роботи, якою була його дисертація, йому хотілось дати синтез народних поглядів “на вище ество і природу”, широко використовуючи для сього поруч народної поетичної творчості також історично-літературний матеріал. Але сим разом Костомаров не обмежується вже тим, що досліджує сеї матеріал сам в собі, він хоче ув'язати відомості про східне слов'янство (головно полуднево-східне, українське) з відомостями індоєвропейського кругу — маємо проби притягти матеріал античний, іранський (авести) й індійський. Все се з засобами більше ніж скромними: головним джерелом служить для нього стара праця Кройцера “Mythologie der alten Völker”*, відгомін його попередніх інтересів до поетичної символіки, поруч нього інші підручники мітології Rauschnick, Funke, Vollm.*, тільки зо два рази цитується Грімм; правда що цитация в сій книзі взагалі дуже скупа. К[остомаров] не багато підіймається над науковим рівнем своєї дисертації, відстає від сучасного науково-дослідного руху не менше, ніж тоді. Але гадка його безсумнівно зріліша, і він дійсно дає конкретний взірєць ув'язки історичного матеріалу з фольклорним — чого не було в його дисертації (і се йому закидав в рецензії Срезневський).

Таким чином, в сих роках у Костомарова паралельно розвивались заняття історією і етнографією. Він взагалі відзначає сеї час — перший рік своєї університетської професури — як момент великого задоволення своєю діяльністю. Його наукова робота стала на університетські рейки; дослідча і педагогічна праця, культура, наука і практична політична праця для народу, заняття поезією і наукою, плани наукові і громадсько-політичні, історія і фольклор ув'язуються згідливо і гармонійно. Здавалось, сею дорогою мала спокійно і гладко котитися його праця в наступних роках — але налетіла кирило-методіївська справа і все перевернула шкереберть, вирвавши Костомарова з робочого кабінету і перенісши до петербурзького каземату, до саратовського заслання.

¹ Поміту збірки, що сі пісні зібрані в зах[ідній] частині Волинської губ[ернії] в 1844 р., мабуть, треба розуміти тільки про переважну більшість пісень; уже перші дві пісні не могли бути записані з народних уст.

Поволі очунявши від сеї катастрофи, Костомаров розпочинає на новім ґрунті, серед великоруської стихії, котру досі знав дуже мало, ті ж заняття історією, побутом й фольклором. В результаті ряд статей, збірка пісень, начерк історії московської торгівлі (1857—1858), класичний взірць революційної історіографії — монографія про Стеньку Разіна, опублікована в р. 1858* (матеріали про Пугачівщину, зібрані Костомаровим, одержав від нього й обробив пізніше його приятель Мордовець). Поруч того відновляються також перервані українські студії. Костомаров виготовляє до друку свій давніший збірник українських (волинських) пісень. Одержавши відпустку для занять в петербурзьких бібліотеках, в 1855 р. викінчує свою Хмельниччину і ряд менших праць.

З переїздом до Петербурга на катедру руської історії тутешнього університету захоплює Костомарова історична робота, але інтереси етнографічні і історично-літературні не кидають його. Він лишається вірним своїм принципіальним тезам, видвиненим в працях юних днів. Відбиттям їх являються його рецензії на новини української історії, етнографії й літератури 1857—1858 рр. (з них в нинішній збірці подаються рецензії, а властиво статті з приводу “Записок о Южной Руси” Куліша*)¹. Для “Основи” пише він свої невмирущі “Две русские народности”*, блискучо розвиваючи і документуючи коротку тезу про окремішність двох народностей: української і великоруської, висловлену в передмові до дисертації 1843 року. В передмові, читаній на зібранні Російського географічного товариства 10 (22) березня 1863 р., наново формулює гадки, висловлені в тій же передмові двадцять літ перед тим, про многоважне значіння етнографічного матеріалу для історичного досліду і етнографічні аспекти в історії. Ся промова, надрукована під заголовком “Об отношении русской истории к географии и этнографии”*, стала, можна сказати, канонічним твором — настільки серйозно прийнято в наукових і взагалі в інтелігентських кругах висловлені

¹ Поняття тісного зв'язку етнографії з літературою, з громадським і науковим рухом взагалі характеристичні для сього часу. Куліш так підсумовував сі гадки в своїй програмовій статті 1857 р.:

“Тимчасом як абстрактна наука проробляла свою роботу* в сфері історично-етнографічного досліду Полудневої Руси, серед громадянства свідоміш, ніж доти, відчулося бажання послухати свого народу на його рідній мові. Перестали в нім шукати смішного, простодушного і навіть хитро-наївного. Погляд на простий люд став глибокий і симпатичний. Уважніш стали ми прислухатися до його пісень. Внутрішній образ українця (малороссиянина) відкрився нам в красі, ніжності і понурій енергії мови і музики сих пісень. З'явилися нові збірники епічних і ліричних творів народного розуму і почуття.

Етнографія з затверділого ґрунту літописів переступила на живий творчий ґрунт національної поезії. Історія з здивуванням побачила себе в квітчастій, осяйній шаті народної поезії. Ми захотіли вступити до хати тихомірних нащадків тої Козаччини, яка, за її власними словами, полем і морем слави у всього світу здобувала; ми забажали почути їх мови без перекладчика, яким в російськім письменстві став Гоголь; ми вже доросли до того, щоб зрозуміти в оригіналі всю ніжність її й гармонійність” (“Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к “Черной раде”). Куліш зв'язував сю зміну з творчістю Гоголя. В дійсности процес був складніший.

тут гадки Костомарова як авторитетний голос нових течій в науці. Він включив її, як і статтю про дві руські народності, до своїх “Монографій”, тому їх не повторено в нинішній збірці. Але мусимо тут навести кілька характеристичних уривків як нову формулу гадок, наведених вище в дисертації 1843 року:

“Історія, займаючись яким-небудь народом, ставить своїм завданням показати динаміку його життя (движенъе жизни). Значить, її предметом повинні бути способи й форми розвитку сил і діяльності сього народу в усіх сферах, в яких виявляє себе життєвий процес людської суспільності. Етнографія ж займається представленням життя народу, що дійшов до певного рівня історичного розвитку; при тім виходить вона з певного моменту сучасності. З сього сама собою ясна важливість сих двох розгалужень людського знання. Щоб зрозуміти і ясно представити розвій життя в минулому, треба уявити собі сей нарід в останній стадії його розвитку. Навпаки — етнографічне представлення нинішнього образу народу не буде мати свого пояснення, коли ми не будемо знати, як народне життя прийшло до сього нинішнього образу, що згурмадило в нім сі прикмети, що становлять його характеристичність: що він зложився так, а не інакше”¹.

Так історія — вивчення динаміки, і етнографія як статичний образ народного життя являються двома сторонами того самого досліджу. Але відповідно до того історія мусить перенести центр ваги на історію громадянства, особливо народних мас, а етнографія має включити в сферу свого досліджу всі верстви народу:

“Етнографією називали помічення або описи звичаїв даної місцевості, форм домашнього побуту, гри і забав, що вживаються в народі. Забувалося, що головний предмет етнографії — наука про нарід — се не речі народні, а сам нарід, не зовнішні прояви його життя, а саме життя. І межі етнографії визначалися дуже тісні: сюди включалось те лише, що належить до побуту простого народу, а все, що належало іншим класам народу, виключалось звідси. Танок сільських дівчат належить до етнографії, але ніхто не зважився б включити до етнографії опис балу чи маскараду. Тут етнографія опинялась цілком у протилежнім становищу до історії, коли ся займалась виключно вищими верствами. На наш же погляд, коли етнографія наука про нарід, то треба й круг її поширити на цілий нарід, і предметом її мусить бути життя всіх класів народу — і вищих, і нижчих. Як наука про життя вона не може обмежуватися тим, що кидається в очі на перший погляд, тим менше — звичаями і подробицями побуту самих нижчих верств. До етнографії повинні належати впливи на народне життя законів і права, формування правних понять і поглядів різних

¹ “Истор[ические] монографии”, т. III, — останнього вид., с. 719.

класів народу, адміністративна і юридична практика, засвоєння результатів виховання і науки, поняття і тенденції політичні, взаємовідносини явищ зовнішніх, подій політичних з народними поглядами. Етнограф повинен бути істориком сучасності, як історик своєю працею повинен представити етнографію минулого” ([с.] 721–722).

“Тепер чергове питання руської історії — се розходження (противоречие) державності і народності в історії. Стало ясно, що наша історія займається переважно державною стороною минулого руського життя: всім тим, що торкається уряду, дипломатії, воєн, законодавства, адміністрації. Але все се при всій своїй важності — тільки круг зовнішніх явищ, а на дні історії єще інша сторона — життя народне, що проходило у нас, саме у нас, часто відмінно від державного життя, не рідко — всупереч йому. Історики наші мали на увазі державу та її розвиток, а не нарід: нарід лишався для них неначе бездушною масою, матеріалом для держави, що сама одна тільки уявлялась їм живою, в руху. Для повноти ж історичної науки неминуче потрібно, щоб і та друга сторона народного життя була представлена науково ясно. Тим більше, що нарід зовсім не механічна сила держави, а правдиво-жива стихія, зміст, а держава, навпаки, — тільки форма, сам собою мертвий механізм, що оживляється тільки народними імпульсами. Чи нарід активний, чи інертний — в кождім разі його державне життя не може бути чимсь іншим, як тільки результатом передумов, які містяться в народі. Навіть там, де нарід, загрузений в дрібних, розріжнених інтересах, являє з себе нерухому, безмисленну, покірну масу, — і там державні форми з усіма своїми розгалуженнями, з усіма ухилами від заложених в народі потреб всетаки мають свій корінь в народі: коли не в свідомості і активності його, то в відсутності мислі і сили” ([с.] 723).

Як бачимо, концепція ясна: обов’язковий союз історії з етнографією — співробітництво, від якого історик не сміє ухилитись, накладає на нього завдання вивчати нарід, досліджувати його переживання, його вимоги, що він ставить в сфері публічного і політичного життя. Етнографія, як співробітниця і помічниця, має улегшити історикові сю путь до народних переживань, настроїв, бажань і жалів. Вона — речниця народних потреб і вимог, що переказує їх історикові. Працюючи під протекторатом історії як її помічниця, вона повинна її зв’язувати з масами, їх потребами і домаганнями. На ній лежить революційне завдання історії.

Розвинувши в “Двух рус[ских] народностях” і “Отношении истории к этнографии” тези передмови 1843 року, Костомаров в 1871 р.¹ взявся

¹ Див. автобіографію, вид. “Задруги”, с. 398.

переробляти саму дисертацію. Але при тім він рішив обмежитися самою українською поезією: в його дисертації великоруська поезія дійсно грала підрядну ролю, хоча він ставив своїм завданням дати аналіз одної й другої. Тепер він присвятив великоруській поезії осібний начерк, розмірно невеликий — взявши за основу Шейнову збірку великоруської творчості*, в головній же праці рішив обмежитися творчістю українською. Перша частина — перерібка розділів дисертації, присвячених народним поглядам релігійним і космічним, з'явилася в 1872 р. під назвою “Период языческий. Отдаленная древность”. Релігійний світогляд, властиво, К[остомаров] тут обминув, обмежившись лише дуже загальними завваженнями на тему старої мітології; децю ширший начерк дав він окремо під назвою “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией” — котрої не ввів до своїх “Монографій”, і тому вона включена до нинішньої збірки*. А під назвою “поезії поганської доби” дав у своїй головній праці поетичну символіку української народної творчості — метеоричних явищ, рослин, птахів та інших звірят, наново переробивши і розширивши відповідні розділи старої дисертації.

Хоча за сим полишено стару назву “Историческое значение народного песенного творчества”* (тільки замість “русского” тепер “южнорусского”), одначе се “історичне значіння” народної поезії Костомаров в сім разі значно обмежив:

“Історичне значіння народних пісень залежатиме від того, чого ми вимагаємо від історії. Коли шукатимемо в піснях джерел для історії політичних змін, державного ладу, війн, розвою громадського побуту — пісні покажуться джерелом бідним. Не треба забувати, що пісня належить простому народові і може відбивати тільки його життя і погляди. Давніші пісні були спільним добром цілого народу однаково — але се було тоді, як увесь нарід стояв на тім же примітивнім (первобытном) ґрунті, на яким тепер лишився простолюдин. Але і в сій сфері (життя і поглядів простого люду) вони багато в децим не дадуть потрібних нам відомостей. Напр., для пізнання матеріального побуту простого люду вони не вистачають, хоча подекуди дають вірні риси¹”.

“Пісні — важне, але (теж) ніяк не виключне джерело для знайомості з народними поняттями, поглядами, віруваннями, спогадами: для сього потрібні, часом більше ніж пісні, інші пам'ятки народного слова. Але нічим не можна заступити пісні, коли йде мова про почуття народу. Може, нам скажуть на се, що се належить тільки до одної частини пісень — пісень ліричних, а не до поезії епічної. Але ми тоді завважимо, що епічний елемент входить до пісні лише під умовою емоції (возбуждення чувства). Пісні про події і особи співа-

¹ “Монографии”, т. XXI, с. 433.

ються саме тому, що співець спочуває сим подіям і особам; тому ся поезія скоро забувається і зникає, як тільки її зміст перестає розчулювати серце.

Безперечно, поруч інших утворів народного слова пісні становлять дорогоцінне джерело для знайомості з усякими проявами духового життя, але першорядним і незрівняним джерелом для історика пісні служать в сфері чуття. Чуття се основа всякого прояву духу, імпульс мислі і вчинків, корень морального буття. Пізнати почуття людини се значить пізнати її інтимну (сокровенну) природу. Річ зрозуміла, що при такім значінні пісень історик народу повинен вважати їх одним з найвизначніших джерел, так що без нього він ледве чи зможе збагнути той людський світ, який хоче представити.

Будучи виключним добром простого люду, пісні будуть корисні історикові для зрозуміння також і культурних верств громадянства, бо духовний стан простолюдина багато в дечім близький станомі всього народу, з котрого вийшла освічена суспільність — затримавши основні народні прикмети, одідичені від предків. Та й духовний зв'язок освіченої суспільності з масою простого люду не розривається, коли тільки ся суспільність не засвоює чужої мови і народності, і не відриває себе цілком від свого кореня. У нас освічена суспільність, при всіх відріжненнях від народу, навіть і при уданім легковаженні народної мови, все-таки далеко більше брала від простого люду, ніж йому давала" (с. 434).

Тут уже нема того соціального, революційного нерва, що бринів так виразно в промові 1863 р. В таких же ослаблених тонах писав Костомаров про значення народної пісенності в згаданій статті про великоруську народну поезію, з нагоди збірника Шейна*:

“На побіжний погляд, народна поезія може здаватися однонамітною, але коли приглядатимемось їй глибше, її ріжнородність здаватиметься нам безмежною і дивною, а разом ми будемо переконутися, що ся ріжнородність пройнята одним духом, що характеризує індивідуальність народу. Тому важливість народних творів для уважливого дослідника визначається головню поширенням утвору між народом і характером сього поширення. Народна пісня тоді тільки дістає повне значіння, коли стає відомо: в яких місцях вона стрічається, в яких обставинах життя і побуту, як вона заховується, поширюється, міняється і зникає. Тоді тільки довідуємося з неї все, що вона виявляє. Без сього народний твір часто лишається незрозумілим, і ми вважатимемо за ясне те, що в дійсності неясно, тому робитимемо двозначні і фальшиві висновки.

При тім народна поезія, даючи історикові важливий матеріал для пізнання ріжних сторін народного життя і побуту, особливо важна і

дорогоцінна для нього тим, що вивчення в цілості її творів може дати йому змогу засвоїти народний дух, що проходить через усі ці твори. З тим він побачить у правдивім світлі поняття, почуття, погляди народу, а після того й події, повороти, перевороти і зупинки на всіх шляхах народної історії стануть історикові зрозумілими в такій мірі, якої він ніколи не дійде вивченням актів, мемуарів і т. д.

Зважаючи ці прикмети народної поезії, ми ще не бачимо в нашій науці засобів і матеріалів, які б могли дати історикові змогу дійти такого розуміння і засвоєння”¹.

За планом, поданим в передмові 1872 р. після огляду української поезії поганської доби, що друкувався в журналі “Беседа”, Костомаров мав дати огляд поезії “періоду княжого або передкозацького”. Але гадки його пішли в іншій напрямі, вони звернулись до фольклорних елементів княжої доби, включених до найстаршої київської літописі — останків поезії княжих часів, захованих під формою історичного джерела. К[остомаров] постановив їх зіставити з останками тих же тем, що полишилися в етнографічній традиції: в піснях, переказах і обрядах, і виготовив на сю тему чималу студію (9 арк. друку), включену потім до “Монографій” (т. XIII), в головній же праці обмежився короткими завваженнями на тему елементів княжого побуту в колядках, повторивши при тім свої гадки з рецензії на “Записки о Южной Руси” про пам’ятки, нібито зв’язані з княжою добою; сей період, таким чином, був представлений дуже слабо. Натомість дуже широко розгорнулась у нього частина, присвячена козацькій добі, над котрою він працював в другій половині 1870-х років². Вона дістала назву “Истории козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества”*. Автор поділив її на дві частини: боротьбу з Магометанським світом і боротьбу з Польщею, додавши до сеї другої частини ще огляд “внутрішніх явищ, що виникли з боротьби з Польщею”, — сюди попали пісні й про панщину, але загалом колишній розділ дисертації 1843 р. — огляд поглядів народу на соціальний устрій — сим разом розпорошивсь і розгубивсь, і старий автор, зломаний уже тяжкою хворобою 1875 року, вже не схотів детально розробити “періоду післякозацького”, заповідженого в плані 1872 року. Натомість вилучив він в окрему частину матеріал про родинний побут (“Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества”) — що в старій дисертації становило епізод в розділі, присвяченім селянству. Працював над сим, очевидно уривками, до самої смерті, і сей розділ надруковано уже в посмертнім збірнику його писань (“Литературное наследие”)*. Праця була останньою в ряді етнографічних робіт автора і лишилася недокінченою. Він, очевидно, мусив відчувати, що вона не притягає інтересу — неважаючи на новий, багатий матеріал, включений ним сюди. Ріжні інди-

¹ Великоорусская народная песенная поэзия, друк. в “Вестнике Европы”, 1872, потім в “Исторических монографиях”, т. XIII — останнього видання, с. 519—520.

² Друкуватись ся частина почала з початком 1880-го року.

денти в тім роді, що в редакції “Р[усской] мысли” загублено цілу частину — пісні про Хмельниччину, і відшукано та видрукувано три роки пізніше, — не могли теж добре настроювати фізично і морально зломаного автора. Він, очевидно, працював над сею темою принагідно, епізодично, і не встигши її викінчити, не включив за життя до своїх “Монографій”: з сеї останньої етнографічної праці зробили останній (XXI) том “Монографій” уже його спадкоємці, видаючи останнє видання їх в 1906 р.

З погляду наукового оброблення праця дійсно все більше відставала від свого часу. Поетична символіка Костомарова в новім обробленні виглядала поверхово і наївно поруч блискучих праць Потебні, розпочатих ним в 1880-х рр. Історичний коментар до дум Костомарова був відсунений на другий план працею Антоновича і Драгоманова. 1875 р. почав свою серію розвідок над староруськими легендами Веселовський, в 1880-х рр. перейшов до билин, з небувалим доти науковим апаратом аналізуючи поетичні відбиття старої доби. За сими новими працями лишалось без уваги навіть і те позитивне, що давав в своїм новім обробленні Костомаров. Громадянсько ж настроєним читачам бракувало в сім останнім обробленні того соціально-революційного нерва, що підіймав увагу до його раніших праць і робив їх могутнім імпульсом соціальної боротьби.

Поруч оброблення поетичного світогляду українського народу в сих роках з іменем Костомарова зв'язане видання монументального корпусу текстів, виконаного київською громадою під загальним керівництвом Чубинського. Видання виходило під фірмою Російського географічного товариства, котре вважало потрібним поставити його під охорону безпечніших імен, ніж політично скомпрометований Чубинський. Перші теми корпусу позначені були редакцією П.Гільтебрандта, дуже не визначного, але благонадійного урядника по науковим справам, а томи III, IV і V, що містили пісенний елемент, видані в рр. 1872—1877 з іменем Костомарова. Редакція Гільтебрандта була чисто технічною; наскільки реальна була участь Костомарова в складанні томів, позначених його іменем, се питання досі не в'яснене. Він дав для корпусу дуже багато фольклорного матеріалу — записаного ним персонально і переданого в його розпорядження іншими людьми; але в якій мірі брав він участь в складенні “Трудів” і спеціально тих томів, що носять його ім'я, се неясно, — як і взагалі історія “Трудів” мало досліджена.

В протоколі “комісії експедиції” 4 жовтня 1871 р. читаємо: “М.І.Костомаров запропонував комісії свої послуги для надрукування під його редакцією пісень* Ю[го]-З[ападного] края, зібраних П.П.Чубинським, і він готов додати до сеї збірки також і пісні, записані ним самим в тих же місцях. Комісія з глибокою вдячністю прийняла пропозицію д[обродія] Костомарова і постановила: переслати йому для приготування до друку ті частини праці д[обродія] Чубинського, де містяться пісні”¹.

¹ Передмова до 1-го тому “Трудов”, с. VIII.

В передмові до III тому — що, за свідомством укладчиків бібліографічного покажчика писань Костомарова, була написана ним* (на жаль, не пояснено, чи се констатується на підставі усної традиції близьких людей, чи на підставі якихось документальних даних), читаємо такі пояснення:

“Сей том містить в собі звичаї і обряди*, що належать до певних сезонів і днів, а також і зв’язані з ними вірування. Ми включили сюди також пісні, що співаються тільки в певних порах року і становлять окремих і багатий відділ народної поезії. Такі пісні весняні” і т. д. “Всі ці пісні — більше, ніж які-небудь інші, заховують в собі останки глибокої примітивної (первобытної) старовини — хоч і з змінами, нагромадженими пізнішими віками. Ми звертаємо на них увагу учених етнографів і археологів, бо се дуже важний матеріал для зрозуміння життя і поезії наших предків.

Щодо обрядів, звичаїв і вірувань вважаємо потрібним сказати ось що. В нинішнім часі — коли між нарід пішло багато нових форм життя і понять, ся старовина вже тратить свою обов’язкову, загальну і незмінну силу. Ріжні звичаї і обряди в одних місцях затрачуються зовсім. В інших хоч і заховуються, але нарід уже не вважає їх необхідними і вони для нього лишаються художньою обстановою життя. Багато вірувань хоч і передаються з уст до уст, але перестали бути предметом щирої віри, так що легко можна стрінати людей, що хоч і переказують ці вірування, але zarazом готові й поглузувати з них, коли їх спитати, чи вони дійсно тому вірять... Тому хоч усі ці риси народного життя в народі існують, але помилявся б той, хто б подумав, що вони зв’язують і сковують народне життя подібно до талмудичних правил євреїв. Всі ці риси можуть іще довго існувати, навіть при більшому розвитку народу, але як поетична обстановка його життя — дорогоцінність переданої від предків старовини, а ніяк не ригористичний закон, що забиває свободу думки і волі”.

Се досить підходить, як бачимо, до тодішніх поглядів Костомарова, що імперативність народної традиції заміняв на художні відтворення емоції.

На закінчення подам для перегляду коротку схему етнографічного діла Костомарова — зв’язуючи праці, видані в сій книзі, з тим що до сеї збірки не ввійшло.

Теза окремішності української і великоруської народностей в передмові дисертації 1843 р. — ширше розроблена в студії “Две русские народности” 1861 р. (в I т. “Монографий”); пізніші пояснення на сю тему 1875 р.: *Мое украинофильство* в “Кудеяре” (“Науково-публіцистичні писання”, с. 248)*.

Теза значіння етнографії для історії в дисертації 1843, повніш: “Об отношении русской истории к географии и этнографии”, 1863 р. (III т. “Мо-

нографій”), коротше в передмові до “Истор[ического] значения южнорусского творчества”, 1872*.

Погляди людини на Бога і природу, гл. I і II дисертації — ширше в I гл. “Истор[ического] значения” — “Период языческий”, 1872 (“Монографии”, т. XXI), дещо в рец[ензії] на “Малороссийские предания” Драгоманова, 1877 (легенди, демонологія) — в нинішній збірці*.

Синтез космічного світогляду слов’янського і українського — “Славянская мифология”, 1847 (в нинішній збірці), нове оброблення — “Несколько слов о славянскорусской мифологии”, 1872–1873 рр. (в нинішній збірці); кілька загальних заміток в “Истор[ическом] значении”, 1872*.

Про народні свята і нар[одний] календар — “О цикле весен[них] песен”, 1843 (в нинішній збірці), “Славян[ская] мифология”, 1847, гл. II, “Труды” т. III — матеріали нар[одного] календаря*.

Про релігійний культ — “Славян[ская] мифология”, гл. III*.

Про великоруську народну поезію — головню на теми історичні й історично-соціальні — в дисертації 1843 р., гл. IV і VI. Загальний перегляд мотивів великоруської народної поезії за збірником Шейна, 1872 — обрядові, побутові, ліричні (в XIII т. “Монографій”)*.

Загальний начерк литовської народ[ної] поезії (головню ліричної) — в статті: “Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории” 1860, звідти сей розділ під назвою “Литовская народная поэзия” перед[рукований] в т. III “Монографій”*.

Відбиття історичних подій в народній поезії доби княжої: про биліни в гл. IV дисертації (дуже коротко), про укр[аїнський] матеріал дещо в рецензії на “Записки о Юж[ной] России” Куліша (с. 249 і д[алі] нинішньої збірки), короткий розділ “Историч[еского] значения”, 1872, потім в рец[ензії] на “Истор[ические] песни” Антоновича і Драгоманова, 1874 (в нинішній збірці), і “Предания Первонач[альной] рус[ской] летописи”, 1873 (“Монографии”, т. XIII)*.

Відбиття козацької доби — гл. III і V дисертації, “Истор[ическое] значение”, рец[ензія] на “Истор[ические] песни”* (м[іж] ін[шим], критика пісень і дум-підрібок).

Соціальний лад післякозацьких часів в укр[аїнській] поезії — гл. V дисертації, “Истор[ическое] значение” — про панщину (“Моногр[афии]”, XXI, с. 600 і д[алі])*.

Родинні відносини й індивідуальна укр[аїнська] лірика — дисертація с. 84 і д[алі] нинішнього видання, “Семейный быт в произв[едениях] южнорусск[ого] пес[енного] творчества” (“Моногр[афии]”, XXI)*.

Індивідуальна лірика — там же.

Збірки пісенного матеріалу: збірка волинських пісень 1844–1845 рр., опублікована в “Малор[оссийском] литер[атурном] сборнике” 1859 р. і передрукована в нинішній збірці*.

Великоруські пісні, зібрані в Саратовській губернії А.Мордовцевою і Костомаровим — частинами друковані в “Саратовск[их] губ[ернских]

ведомостях”, і в цілості видані в “Летописях рус[скої] литературы” Тихонова, т. IV, 1862*.

Пісні обрядові, святочні, сезонні та ін. зібрані Костомаровим в III т. “Трудов экспедиции в Юго-Зап[адный] край”, 1872*.

“Пісні любовні, родинні, побутові і жартовливі” там же в т. V, 1874*.

“Пісні обрядові” там же в т. IV, 1877*.

В лютім 1930

М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” на с. 495.

Списки ці у скорому, вірогідно, часі будуть видані Археографічною комісією української Академії... — на жаль, запланованої тоді публікації не відбулося, копія документа була втрачена. Дані присяжні списки були повторно виявлені у Російському державному архіві давніх актів (Ф. 141. — 1653. — Оп. 1. — Спр. 77. — 181 арк.) та повністю опубліковані лише у 2012 р. Див.: Присяга у Переяславі 1654 р. // Переяслав. 1654 рік / Упоряд.: В.В.Кривошея, С.М.Горобець, Б.О.Вакка. — К.: Пріоритети, 2012. — С. 31–147.

с. 366 У зв’язку з цим виникає питання, чи не був приписаний і Федоренко-Богун? — на час написання статті М.Грушевський — слідом за В.Липинським — ототожнював згаданого в реєстрі колишнього кальницького наказного полковника Івана Федоренка з Іваном Богоном. Натомість у IX томі питання про те, чи “Федоренко” і “Богун” — одна особа чи ні, М.Грушевський залишає відкритим. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. IX. — Перша половина: Хмельниччини роки 1650–1653. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 735.

с. 372 Лист чорнобильського протопопа у “Чтениях Моск[овского] общ[ества] истории”, 1861, [кн.] III... — йдеться про документ: Копія с письма его милости, отца протопопа Чернобыльского от 22 января 1654 г. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1861. — Кн. III. — Смесь. — С. 1–4 (окрема пагінація).

Сулимине військо в 1654 році

Перша публікація: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XXIV: Праці історичної секції. — К., 1929. — С. 105–107. Підпис на початку статті: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з правками олівцем і чорнилом та допискою чорнилом рукою М.Грушевського, а також друкарськими позначками синім олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 14801. — 4 арк.). На арк. 1 на початку статті підпис: *Михайло Грушевський*, вгорі праворуч написи “Укр. 1508” (чорнилом) та “До Записок” (олівцем).

Подається за першодруком.

с. 373 Виявлено сей епізод в процесі праці археографічної експедиції Історичної секції Укр[аїнської] академії — В.С.Євфимовського і товаришів — детальніше про діяльність Археографічної експедиції ВУАН див. коментарі до статей М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках” на с. 495 та “До історії Переяславської Ради 1654 року” на с. 499–500.

с. 376 Про се буде в моїй “Історії України-Руси”, т. IX, гл. VIII — у М.Грушевського це вийшов X розділ. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. IX. — Друга половина: Хмельниччини роки 1654–1657. — К.: Пролетар, 1931. — С. 1201–1206.

Етнографічне діло Костомарова

Перша публікація у книзі: Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М.Грушевського. — К.: Держви-

дав України, 1930. — С. VII—XXIV. На шмуцтитулi (с. VII) — назва та підпис: *Михайло Грушевський*. У кінці статті зазначена дата написання: “В лютім 1930”.

Машинописні копії вміщених до збірника творів М.Костомарова, перша (з правками) та друга коректи збірника, машинопис статті М.Грушевського (у теці “Костомаров т. II”, з авторськими правками чорнилом та друкарськими позначками червоним та простим олівцями) і коректа цієї статті (з коректорськими правками олівцем та чорнилом) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 31446. — 562 арк.; усього 15 тек та додаток із коректами змісту збірника й статті М.Грушевського). На звороті третьої сторінки коректи змісту рукою М.Грушевського зроблено дописку: “Підготовкою до друку писань Костомарова, вміщених в сім і в попереднім томі, займався секретар Історіографічної Комісії ВУАН В.Д.Юркевич під керівництвом голови Комісії акад. М.Грушевського. Він же доглядав друку і вів коректуру видання”.

Подається за прешодруком.

с. 377 За впливовими “Ідеями” Гердера... — йдеться про монументальний курс “Ідеї до філософії історії людства” німецького філософа й фольклориста Й.-Г.Гердера. Див.: *Herder J.G. von. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. — Riga, 1784—1791; скорочений переклад російською: Мысли, относящиеся к философической истории человечества, по разумению и начертанию Гердера (кн. 1—5). — СПб., 1829.

capimus ergo sumus — з лат.: ми співаємо, отже ми існуємо; від вислову Р.Декарта *cogito ergo sum* (я мислю, отже я існую).

...у “Трудах” Чубинського... — йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — СПб., 1872—1878.

с. 379 ...до своїх “Історичних монографій” ... — йдеться про видання: *Костомаров Н. Исторические монографии и исследования*: В 12 т. — СПб., 1863—1872.

...він став перед питанням: “Чому се в усіх історіях розправляють про визначних державних діячів, іноді про закони й установи, але так наче легкова жать життя народної маси?” — М.Грушевський у власному перекладі з російської мови тут і далі цитує з видання: Автобіографія Н.И.Костомарова / Под ред. В.Котельникова. — М.: Задруга, 1922. — 440 с.

с. 380 ...добув я українські пісні, видані в 1827 р. Максимовичем, великоросійські пісні Сахарова... — йдеться про видання: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. — М.: В Типографии Августа Семена при Императорской медико-хирург. академии, 1827 та *Сахаров И.П. Песни русского народа*: В 5 ч. — Ч. 1: Русские святочные песни; Ч. 2: Русские хоровые песни; Ч. 3: Русские свадебные песни; Ч. 4: Русские семейные песни; Ч. 5: Былины русского народа. — СПб.: Типография Сахарова, 1838—1839.

...перша наукова дисертація про церковну унію... — перша дисертація М.Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” була опублікована М.Грушевським у збірнику: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 1—40.

...дуже цінну збірку галицьких пісень Бірецького — йдеться про зібрану І.Бірецьким рукописну збірку із 33 пісень. Нині зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук в особовому фонді І.І.Срезневського (ф. 216, оп. 3, спр. 170: Пісні колядні, збирав Іван Бірецький).

Див. мою передмову до попереднього тому: “Науково-публіцистичні й полемічні писання Костомарова” — передмова М.Грушевського “З публіцистичних писань Костомарова” опублікована у збірнику: Науково-публіцистичні і полемічні писання Кос-

томарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III—XXI та передрукована у даному томі на с. 288—313.

с. 381 ...вчисленими в її передмові — Караджича, Коляра, Войціцького... збірки Залеського і Паулі — йдеться, зокрема, про збірки, що були вказані самим М.Костомаровим у переліку джерел: Klechdy: starożytnie podania i powieści ludu polskiego i Rusi. Zebrał i spisał K.Wł.Wojcicki: 2 Tomy. — W Warszawie, 1837; *Wójcicki K.W. Zarysy domowe*: 4 tomy. — W Warszawie, 1842; *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego*. Zebrał i wydał Wacław z Oleska. — We Lwowie, 1833. — 605 s.; *Pieśni ludu ruskiego w Galicyi*. Zebrał Żegota Pauli: 2 Tomy. — Lwów, 1839—1840.

...Срезневський в своїй рецензії його дисертації... — йдеться про працю: *Срезневский И.* [Рец. на кн.] Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. — Харьков, 1843. — 214 с. // Москвитянин. — 1844. — Ч. II. — № 3. — С. 141—154. Далі М.Грушевський цитує її у власному перекладі.

...епохальні праці Грімма тут згадано тільки побіжно... — очевидно, йдеться про працю Якоба Грімма “Німецька міфологія” (1835), в якій висвітлена міфологія різних народів, а також німецький фольклор. Див.: *Grimm J. von. Deutsche Mythologie*. — Göttingen, 1835.

...поставив прапор народності” (с. 5 сеї книги) — тут і далі М.Грушевський, цитуючи та переказуючи студії М.Костомарова, дає посилання на сторінки збірника “Етнографічні писання Костомарова” (К., 1930).

Порівняти з словами Костомарова (вище, с. XI)... — див. с. 379—380 цього видання.

“Історик-прагматик і подорожник описує, малює, представляє... — М.Грушевський у власному перекладі з німецької цитує працю Й.-Г.Гердера “Von Ähnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst“ (1777) з видання 1815 р.

с. 383 Die Sache lebt im Gesang — з нім.: справа живе в піснях.

с. 384 ...матеріал “Запорозької старини” Срезневського... — див.: *Запорожская старина* / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Харьков, 1833—1838.

...лягла підвалиною її праці над “Історичними піснями українського народу” ... — йдеться про видання: *Исторические песни малорусского народа / С объяснениями* Вл. Антоновича и М.Драгоманова. — Т. 1. — К.: Типография М.П.Фрица, 1874. — XXIV+336 с.; Т. 2. Вып. 1: Песни о борьбе с поляками при Богдане Хмельницком. — К.: Типография М.П.Фрица, 1875. — XI+166 с.

с. 385 Див. мою статтю “50 літ “Історических песен малорусского народа”. — “Україна”, 1924, [кн.] I, с. 98—99 — стаття М.Грушевського “П’ятдесят літ “Історических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова” опублікована у цьому томі. Див. с. 3—18.

с. 386 ...працю Тальві “Charakteristik der Volkslieder” ... — див.: *Talvj. Versuch einer geschichtlichen Charakteristik der Volkslieder germanischer Nationen : mit einer Uebersicht der Lieder aussereuropäischer Völkerschaften*. — Leipzig, 1840. — 615 s.

...почали виходити праці московського філолога Буслаєва... — див.: *Буслаев Ф.* О преподавании отечественного языка: В 2 ч. — М.: В Университетской типографии, 1844.

Його дисертація “О некоторых символах в славянской народной поэзии” (1860)... — див.: *Потебня А.А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Х.: В Университетской типографии, 1860. — 155 с.

З науково-етнографічного погляду значно цінніша була його невеличка студія про весільні і купальні пісні, написана того ж року і включена до нинішньої збірки — йдеться про роботу М.Костомарова “О цикле весенних песен в народной южнорусской

поэзии”, що була опублікована у журналі “Маяк” (1843. — Т. XI. — Кн. 21. — С. 58–71). Студія була передрукована у збірнику “Етнографічні писання Костомарова” (с. 118–126).

с. 387 “В наше время если сочинитель не хочет или не умеет говорить о чем-нибудь дельном...” — М.Грушевський цитує відгук: [Белинский В.] “Об историческом значении русской народной поэзии” Николая Костомарова. Писано для получения степени магистра исторических наук. Харьков, 1843 // Отечественные записки. — 1844. — Т. XXXIII. — Т. 4. — Отд. V. — С. 111–112.

с. 388 ...надруковану потім з поясненнями в саратівськiм збiрнику; сю збiрку включено до нинiшньої збiрки... — йдеться про роботу “Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым”, що була опублікована у виданні Д.Мордовцева “Малорусский литературный сборник” (Саратов, 1859. — С. 179–353). У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” подана на с. 127–202.

...випустив його в Києві під заголовком “Славянская мифология” кирилицею... — див.: Костомаров Н. Славянская мифология: Извлечение из лекций, читанных в Университете св. Владимира во второй половине 1846 года. — К.: В типографии И.Вальнера, 1847. — 113 с. У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” подана на с. 203–240.

...стара праця Кройцера “Mythologie der alten Völker”... — йдеться про працю: Creuzer G.F. Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen: 4 Bände. — Leipzig, 1810–1812.

...підручники мітології Rauschnick, Funke, Vollm. ... — йдеться, зокрема, про праці: Rauschnick G.P. Handbuch der klassischen, germanischen und damit verwandten Mythologien: für höhere Lehranstalten, für Studierende und Künstler. — Leipzig, 1832; Funke C.P. Mythologie für Schulen und Liebhaber dieser Wissenschaft. — Hannover, 1808. Особу Vollm. та відповідну працю встановити не вдалось.

с. 389 ...збірка пісень, начерк історії московської торгівлі (1857–1858), класичний взірець революційної історіографії — монографія про Стеньку Разіна, опублікована в р. 1858... — йдеться про праці М.Костомарова “Великорусские народные песни, собранные в Саратовской губернии” в газеті “Саратовские губернские ведомости” (1854, № 12, 15–22, 29–31, 33–35, 37–38), “Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях” в журналі “Современник” (1857. — Кн. 9, 11, 12. — 1858. — Кн. 6, 7), “Бунт Стеньки Разина” (Отечественные записки. — 1858. — Кн. 11, 12).

...з них в нинішній збірці подаються рецензії, а властиво статті з приводу “Записок о Южной Руси” Куліша — у збірнику “Етнографічні писання Костомарова” на с. 241–281 вміщені дві рецензії М.Костомарова на 1-й та 2-й томи праці П.Куліша “Записки о Южной Руси” (опубліковані в журналі “Отечественные записки”, 1857, кн. 6 та 9).

...свої невмирущі “Две русские народности”... — див.: Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 3. — Март. — С. 33–80.

Ся промова, надрукована під заголовком “Об отношении русской истории к географии и этнографии”... — див.: Костомаров Н. Об отношении русской истории к географии и этнографии: Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г. // Записки императорского Русского географического общества. — 1863. — Т. XII. — Кн. 2. — С. 92–113. Далі М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі на українську мову та позначає сторінки за виданням: Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб.: Литературный фонд, 1903. — 755 с.

“Тимчасом як абстрактна наука проробляла свою роботу... — М.Грушевський у власному перекладі на українську цитує роботу: *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпизод к “Черной Раде” // Русская беседа. — 1857. — № 7. — С. 123–145.

с. 392 ...Шейнову збірку великоруської творчості... — йдеться про видання: Русские народные песни, собранные П.В.Шейном: Ч. 1. — М.: Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1870. — 725 с.

...начерк дав він окремо під назвою “Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией”... включена до нинішньої збірки — див.: *Костомаров Н.* Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // Русские древности / Под ред. В.Прохорова. — Кн. 1. — СПб., 1872. — С. 1–24. У збірнику “Етнографічні писання Костомарова” ця робота надрукована на с. 283–298.

...покинуто стару назву “Историческое значение народного песенного творчества”... — див.: *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Беседа. — 1872. — Т. IV. — С. 5–68; Т. V. — С. 75–123; Т. VI. — С. 5–55; Т. VIII. — С. 5–76; Т. X. — С. 5–55; Т. XI. — С. 5–54; Т. XII. — С. 28–49. Далі М.Грушевський цитує цю працю у власному перекладі на українську мову за виданням: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1906. — С. 427–1081.

с. 393 ...статті про великоруську народну поезію, з нагоди збірника Шейна... — йдеться про працю: *Костомаров Н.* Великорусская народная песенная поэзия. Русские народные песни, собранные Шейном // Вестник Европы. — 1872. — Т. III. — Кн. 6. — С. 535–587. Тут М.Грушевський цитує роботу за виданням: *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 7. — Т. XII–XIII. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1905. — 714 с.

с. 394 ...дістала назву “Истории козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества” — див.: *Костомаров Н.* История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества // Русская мысль. — 1880. — Кн. I. — С. 1–39; Кн. II. — С. 1–60; Кн. V. — С. 33–54; Кн. VI. — С. 35–71; Кн. VII. — С. 37–67; Кн. VIII. — С. 1–33. Пропущену з вини редакції частину додруковано у журналі у 1883 р. (Кн. VII. — С. 269–307, Кн. VIII. — С. 107–143).

...цей розділ надруковано уже в посмертнім збірнику його писань (“Литературное наследие”) — див.: *Костомаров Н.* Семейный быт в произведениях народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — С. 287–477.

с. 395 “М.І.Костомаров запропонував комісії свої послуги для надрукування під його редакцією пісень... — М.Грушевський у власному перекладі на українську подає цитату з передмови “От Комиссии по снаряжению этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” видання: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 1. — Вып. 1: Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / Под наблюдением П.А.Гильтебрандта. — СПб.: Типография Майкова, 1872. — XXX, 224 с.

с. 396 В передмові до III тому — що, за свідомством укладчиків бібліографічного покажчика писань Костомарова, була написана ним... — М.Грушевський посила-

ється на хронологічний “Библиографический указатель сочинений Н.И.Костомарова”, що був вміщений до видання: *Костомаров Н.* Литературное наследие. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1890. — С. 493–521. У покажчику під номером 200 було зазначено, що під наглядом М.Костомарова надруковані III, IV і V томи “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом” (відповідно у 1872, 1877 та 1874 рр.) та що передмова до III тому написана М.Костомаровим (див. с. 512).

“Сей том містить в собі звичай і обряди...” — М.Грушевський практично повністю цитує згадану передмову у власному перекладі на українську мову. Див.: Предисловие // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб.: Типография Майкова, 1872. — С. I–II.

...в передмові дисертації 1843 р. — ширше розроблена в студії “Две русские народности” 1861 р. (в I т. “Монографий”); пізніші пояснення на сю тему 1875 р.: Мое украинофильство в “Кудеяре” (“Науково-публіцистичні писання”, с. 248) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 5–8; Две русские народности // *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — СПб., 1903. — Кн. 1. — Т. I. — С. 31–65; Мое украинофильство в “Кудеяре” // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 248–251.

с. 396–397 ...в дисертації 1843, повніш: “Об отношении русской истории к географии и этнографии”, 1863 р. (III т. “Монографий”), коротше в передмові до “Истор[ического] значения южнорусского творчества”, 1872 — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 3–114; Об отношении русской истории к географии и этнографии: Лекция, читанная в Географическом обществе 10 марта 1863 г. // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб., 1903. — С. 717–731; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081.

с. 397 ...гл. I і II дисертації — ширше в I гл. “Истор[ического] значения” — “Период языческий”, 1872 (“Монографий”, т. XXI), дещо в реу[ензії] на “Малороссийские предания” Драгоманова, 1877 (легенди, демонологія) — в нинішній збірці — див.: Об историческом значении русской народной поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 9–49; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 439–676; “Малорусские народные предания и рассказы”. Свод М.Драгоманова. Издание Юго-Западного отдела Русского географического общества // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 335–348.

...“Славянская мифология”, 1847 (в нинішній збірці), нове оброблення — “Несколько слов о славянкорусской мифологии”, 1872–1873 рр. (в нинішній збірці); кілька загальних заміток в “Истор[ическом] значении”, 1872 — див.: Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 203–240; Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 283–298; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества //

Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081.

“О цикле весен[них] песен”, 1843 (в нынешней збірці), “Славян[ская] мифология”, 1847, гл. II, “Труды” т. III — материалы нар[одного] календаря — див.: О цикле весенних песен в народной южнорусской поэзии // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 118–126; Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 203–240 (глава II “Праздники языческих славян” на с. 226–238); Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1872. — VII, 488 с.

...“Славян[ская] мифология”, гл. III — див.: Славянская мифология // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 238–240 (глава III “Замечания о языческом славянском богослужении вообще, а в особенности в России”).

...в дисертації 1843 р., гл. IV і VI. Загальний перегляд мотивів великоруської народної поезії за збірником Шейна, 1872 — обрядові, побутові, ліричні (в XIII т. “Монографий”) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава IV: Историческая жизнь русского народа; Глава VI: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 60–63; 101–113; Великоорусская народная песенная поэзия: По вновь изданным материалам // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIII. — СПб., 1905. — С. 517–562.

“Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории” 1860, звідти сей розділ під назвою “Литовская народная поэзия” перед[рукований] в т. III “Монографий” — див.: Русские инородцы. Литовское племя и отношения его к русской истории: Из лекций русской истории, читанных в Императорском С.-Петербургском университете в 1860 году // Русское слово. — 1860. — № 5. — Отд. I. — С. 1–100; Литовская народная поэзия // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 1. — Т. III. — СПб., 1903. — С. 699–715.

...про биліни в гл. IV дисертації (дуже коротко), про укр[аїнський] матеріал децю в рецензії на “Записки о Юж[ной] России” Куліша (с. 249 і д[алі] нинішньої збірки), короткий розділ “Историч[еского] значения”, 1872, потім в реу[ензії] на “Истор[ические] песни” Антоновича і Драгоманова, 1874 (в нинішній збірці), і “Предания Первонач[альной] рус[ской] летописи”, 1873 (“Монографии”, т. XIII) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава IV: Историческая жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 60–63; “Записки о Южной Руси”. Издал П.Кулиш. Том I-й. 1856 года // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 249–260; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081; “Исторические песни малорусского народа”, с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 299–334; Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 5. — Т. XIII. — СПб., 1905. — С. 287–392.

...гл. III і V дисертації, “Истор[ическое] значение”, реу[ензії] на “Истор[ические] песни” ... — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава III:

Историческая жизнь русского народа. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 49–60, 63–101; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 427–1081; “Исторические песни малорусского народа”, с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 299–334.

...гл. V дисертації, “Истор[ическое] значение” — про панцину (“Моногр[афии]”, [т.] XXI, с. 600 і д[алі]... — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 63–101; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906. — С. 600 і далі.

...дисертація с. 84 і д[алі] нинішнього видання, “Семейный быт в произв[едениях] южнорусск[ого] пес[енного] творчества” (“Моногр[афии]”, [т.] XXI) — див.: Об историческом значении русской народной поэзии. Глава V: Общественная жизнь русского народа // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 84 і далі; Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В 8 кн., 21 т. — Кн. 8. — Т. XXI. — СПб., 1906.

...збірка волинських пісень 1844–1845 рр., опублікована в “Малор[оссийском] литер[атурном] сборнике” 1859 р. і передрукована в нинішній збірці — див.: Народные песни, собранные в западной части Вольнской губернии в 1844 году Николаем Костомаровым // Малорусский литературный сборник. — Саратов, 1859. — С. 179–353; Те саме // Етнографічні писання Костомарова. — К., 1930. — С. 127–202.

с. 397–398 Великокурсські пісні, зібрані в Саратовській губернії А.Мордовцевою і Костомаровим — частинами друковані в “Саратовск[их] губ[ернских] ведомостях”, і в цілості видані в “Летописях рус[ской] литературы” Тихонравова, т. IV, 1862 — див.: Народные песни, собранные в Саратовской губернии // Саратовские губернские ведомости. — 1851. — № 22; Народные песни. I. “Лукоян Берендеевич” и еще две, записанные в гор. Саратове // Саратовские губернские ведомости. — 1853. — № 1; Великокурские народные песни, собранные в Саратовской губернии // Саратовские губернские ведомости. — 1854. — № 12, 15–22, 29–31, 33–35, 37–38; Русские народные песни, собранные в Саратовской губернии А.Н.Мордовцевой и Н.И.Костомаровым // Летописи русской литературы и древности, издаваемые Николаем Тихонравовым. — М.: В типографии Грачева и К°, 1862. — Т. IV. — Отд. II. — С. 3–111.

с. 398 ...зібрані Костомаровим в III т. “Трудов экспедиции в Юго-Зап[адный] край”, 1872 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 3: Народный дневник / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1872. — VII, 488 с.

...там же в т. V, 1874 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1874. — XXV, 1209 с.

...там же в т. IV, 1877 — див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обще-

ством. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7 т. — Т. 4: Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / Под наблюдением Н.И.Костомарова. — СПб., 1877. — XXX, 715, 45 с.

Три академії

Перша публікація: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — Зб. 1. — К.: Держвидав України, 1930 (1931). — С. 2–14. На шмуцтитулі — назва статті і підпис: *Академік Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Два машинописні примірники на лінованому папері зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 14854. — 38 арк.). Надруковані через відпрацьовану друкарську стрічку перший машинописний примірник читається гірше за другий примірник, надрукований через копіювальний папір. На перших сторінках обох примірників (арк. 1 та 20) підпис чорнилом вгорі ліворуч — *Михайло Грушевський*, вгорі праворуч чорнилом позначка “Укр. 1817”, на другому примірнику додаткова позначка вгорі праворуч олівцем “О.Камиш[ан] 25/IV.30 р.”. Обидва примірники з правками й дописками рукою М.Грушевського чорнилом та олівцем, а також друкарськими позначками червоним і простим олівцями.

Передруковано: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1983. — № 2–4 (78–80). — С. 135–148; Вісник Академії наук України. — 1991. — № 11. — С. 89–99; Хроніка—2000: Український культурологічний альманах. — Вип. 72. — К., 2007. — С. 73–89.

Подається за першодруком.

с. 399 Ювілей Всеукраїнської академії наук... — у 1928 р. виповнилось 10 років з часу створення Української академії наук (УАН, перейменована на ВУАН — Всеукраїнську академію наук у 1921 р.) гетьманом П.Скоропадським. 14 листопада 1918 р. він підписав “Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві”, а також затвердив Статут УАН, штати УАН та її установи і наказ по Міністерству народної освіти та мистецтва про призначення перших дванадцяти дійсних членів (академіків) УАН. Наприкінці 1928 р. більшовицькими очільниками УСРР була створена Ювілейна комісія зі святкування ювілею ВУАН, однак дата відзначання весь час відтерміновувалась. Кінець-кінцем, офіційного святкування так і не відбулося.

...Академія наук в Петербурзі, тепер Ленінграді, заснована 1724 р. і востаннє реорганізована р. 1841 через сполучення з т. зв. Російською академією... — у 1724 р. відповідно до указу імператора Петра I була заснована Академія наук та мистецтв, з 1836 р. вона перебрала назву Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. У 1841 р. на правах 2-го (гуманітарного) відділення до неї була прилучена Російська академія, створена у 1783 р. імператрицею Катериною II та княгинею К.Р.Дашковою.

с. 400 1889 р. в книжці за лютий відновленої “Правди”... з’явилася перша, здається, друкована директива: перетворити львівське Товариство ім.Шевченка в товариство наукове... — український літературно-науковий часопис “Правда” виходив у Львові у 1867–1870 і 1872–1880 роках. Поновлений у 1888 р. з ініціативи О.Кониського (виходив до 1898 р.). Про потребу перетворити Товариство ім.Шевченка на наукове йшлося у статті: [Кониський О. Про потребу реформи Літературного товариства ім.Шевченка на Наукове] // Правда: Місячник політики, науки і письменства. — Львів, 1889. — Т. II. — Вип. V. — Лютий. — С. 305–308.

...писав я в “Україні”, 1925, кн. I, с. 211–213; 1926, [кн.] IV, с. 158–159; тодішню ситуацію змалював проф. Кордуба в “Україні”, 1928, [кн.] V, с. 67 [і] д[алі];

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П’ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам’яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п’яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов’янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)